

ті чи інші події, а пізніше дасть можливість відтворювати їх у своїх іграх, поступово опановуючи певні побутові навички. При цьому дорослі повинні дозволити малюкові діяти самостійно, створивши для нього безпечні умови і забезпечивши хороший контроль. Речі в будинку слід тримати на строго визначених місцях, про які повинна знати дитина. Тоді їй можна буде дозволити самостійно збирати їх у квартирі і повертати на своє місце. Звичайно, малюк навряд чи зуміє відразу добре впоратися з дорученнями. Але дорослі обов'язково повинні хвалити його за будь-який прояв самостійності. Розвитку незалежності від дорослих також сприяє практика, через яку у дитини має бути в сім'ї „своє завдання”, відповідне віку та ступеню розвитку. Це підвищує самооцінку дитини, у неї з'являється бажання справлятися з більш складними завданнями. Звичайно, перш ніж надати певну самостійність незрячій дитині, батьки повинні забезпечити їй безпечні та комфортні умови в будинку – зробити недоступними для малюка електроприлади, медикаменти, відкриті вікна, кватирки і балкон, джерела високої температури і т. п. Але найважливіше – сприяти формуванню у малюка почуття передбачення особистої небезпеки. Це почуття знадобиться дитині і пізніше, коли настане час виходити за межі рідного дому.

**Фізичний розвиток.** Вторинні відхилення у ранньому віці виявляються у своєрідності рухів дитини: поява стереотипних рухів голови, рук, недорозвиток хватальних рухів. В сприятливих умовах розвитку дитини їх утворення можливо попередити. Необхідною умовою успішного розвитку для незрячої дитини є активізація моторики, встановлення зв'язку рука – рот, рука – рука на основі пропріорецептивної чутливості.

Після 6 місяців сліпі діти починають різко відставати у розвитку рухів, хоча для розвитку локомоцій період від 1 до 2-х років вважається сензитивним. Таке відставання пояснюється недоліками контролю за рухами.

Відставання в моторному розвитку позначається і на становленні ігрової діяльності. У таких дітей довго можуть зберігатися примітивні одноманітно повторювані дії з предметами. Причина появи цих нав'язливих рухів в тому, що малюк просто не вміє зайняти себе чимось більш цікавим. Однак цьому прояву одноманітності й обмеженості рухів можна запобігти, якщо залучити дитину до цікавої гри. Фізичні вправи, як відомо, відіграють важливу роль у формуванні правильної статури та розвитку моторики. Тому дитині з глибокими порушеннями зору вже з перших тижнів життя необхідна оздоровча гімнастика. Незрячим малюкам ясельного віку рекомендується гімнастика в ігровій формі, що складається з вправ, які спрямовані на розвиток вестибулярного апарату, м'язової системи і тактильної чутливості. Дитина може виконувати їх з мамою чи з педагогом. Дуже корисно проводити гімнастику під тиху, ритмічну музику, синхронізуючи рухи. Для розвитку м'язів кистей і пальців рук (дрібної моторики) можна використовувати повсякденні ситуації (коли дитина застібає гудзики, обстежує нову іграшку і т.д.).

Багато батьків сліпих і слабозорих дітей, прагнучи вирішити проблему за допомогою медицини, випускають з уваги необхідність приділяти більше уваги фізичному, психічному, музичному та інтелектуальному розвитку своїх малюків. Не слід забувати і про те, що, перш за все, дитина потребує материнської любові, її уваги, а також у розумінні його проблем і безмежному терпінні з боку близьких. Природа нагородила людину, крім зорових, ще й іншими відчуттями: слуховими, нюховими, пропріорецептивними (м'язовими). Все це дозволяє дитині в тій чи іншій мірі компенсувати дефіцит інформації про навколишній світ, пов'язаний з відсутністю зору, а допоможе цьому створення адекватного розвивального середовища та постійна підтримка з боку дорослого.

Таким чином, створення умов для раннього виявлення, корекції та активізації компенсаторних механізмів у розвитку дітей раннього віку є одним з важливих завдань спеціальної педагогіки. Становлення системи ранньої допомоги дітям з порушеннями психофізичного розвитку створить умови для своєчасного виявлення дітей з проблемами в розвитку і надання їм ефективного психолого-педагогічного супроводу, що забезпечить якісну соціальну та освітню інтеграцію дітей з проблемами в розвитку.

## Література:

1. Выготский Л.С. Педагогическая психология / Л.С. Выготский. – М.: Педагогика, 1991. – 216 с.
2. Гурковська Т.Л. Супровід дітей раннього віку / Т.Л. Гурковська. – К.: Шк. світ, 2011. – 128 с.
3. Нет необучаемых детей : Книга о раннем вмешательстве / под. ред. Е.В. Кожевниковой, Е.В. Клочковой. – СПб.: КАРО, 2007 – 327 с.
4. Фильчикова Л.И. Влияние перинатального поражения центральной нервной системы на функциональное состояние Зрительной и слуховой системы детей первого года жизни // Л.И. Фильчикова, З.С. Алиева // Дефектология. – 2009. – № 4. – С. 45–49.

УДК 376.36:37.015.3

Дмитрієва І. В., Гриненко О. М., Тимошук І. В.

### ЗБАГАЧЕННЯ СЛОВНИКОВОГО ЗАПАСУ УЧНІВ СПЕЦІАЛЬНОЇ ШКОЛИ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Важливою умовою розвитку мовлення учнів із психофізичними порушеннями, зокрема, із тяжкими порушеннями мовлення, в початкових класах є робота, спрямована на збагачення їхнього словника, формування умінь граматично правильно і лексично виправдано застосовувати у власному мовленні слова різних лексико-граматичних розрядів для побудови зв'язних висловлювань певного типу (розповіді, описів, міркування). Дослідники цього питання пропонують збагачення словникового запасу молодших школярів із тяжкими порушеннями мовлення прикметниками здійснювати у три етапи, а саме: пропедевтичного (збагачення словника словами-ознаками в період навчання грамоти), аналітико-синтетичного (конструктивний) – включення прикметника у вправи та мовленнєві ситуації та комунікативного (вживання прикметників у власних висловлюваннях).

**Ключові слова:** молодші школярі з тяжкими порушеннями мовлення, мовленнєва діяльність, словниковий запас, прикметник, етапи корекційної роботи, пропедевтичний, конструктивний, комунікативний, аналітико-синтетична робота, синоніми.

Дмитриева И. В., Гриненко А. Н., Тимошук И. В.

### ОБОГАЩЕНИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА УЧЕНИКОВ СПЕЦИАЛЬНОЙ ШКОЛЫ НА УРОКАХ УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА

Важным условием речевого развития младших школьников с тяжелыми нарушениями речи является работа, которая направлена на обогащение их словаря, формирования умений грамматически правильно и лексически целесообразно использовать в речи слова различных лексико-грамматических разрядов для построения связных высказываний (рассказы, описания, размышления). Исследователи предлагают процесс обогащения словаря прилагательными осуществлять в три этапа, а именно: пропедевтический (обогащение словаря словами-признаками в период обучения грамоте), аналитико-синтетический (конструктивный) – включение прилагательного в упражнения и речевые ситуации, коммуникативный (употребление прилагательных в самостоятельных высказываниях).

**Ключевые слова:** младшие школьники с тяжелыми нарушениями речи, речевая деятельность, словарный запас, прилагательное, этапы коррекционной работы, пропедевтический, конструктивный, коммуникативный, аналитико-синтетическая работа.

Iryna Dmytrieva, Olena Grynenko, Iryna Tymoshchuk

### ENRICHING WITH ADJECTIVES THE VOCABULARY OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN SUFFERING FROM HEAVY SPEECH DISTURBANCES

The article is devoted to the problem of enriching with the adjectives the vocabulary of junior schoolchildren suffering from heavy speech disturbances. The overwhelming majority of pupils studying at special schools for children with serious speech defects suffer from the heavy underdevelopment of speech. Children of the above-mentioned category have not only the defects in the phonetic-phonemical sides of speech. It is also difficult for them to acquire the more

complex speech rules, namely the general underdevelopment of the lexical and grammatical speech building is evident. It limits their abilities in perceiving oral speech and prevents them from the process of acquiring knowledge and gaining certain skills. Defective speech activity influences the formation of the intellectual, sensor-motor and emotion-volitional spheres of children.

The work aimed at the enrichment of the vocabulary of junior schoolchildren suffering from the heavy speech disturbances and the formation of the skill to use correctly in their own speech from the grammatical point of view and lexically justified the words from different lexical-grammatical categories for constructing connected speech of a certain type (stories, descriptions, opinions) – is the significant condition for achieving success. The linguistic status of adjective creates favorable conditions for pupils' comprehension of the functional role of this part of speech. In order to make the process of development of the speech abilities of pupils more resultative, it is necessary for them to acquire knowledge not only on the grammar signs of adjectives but first of all the knowledge on the functional peculiarities of this part of speech, it's ability to reflect the general themes and purposes of the text, to intensify its informativeness, to ensaturate it with image signs, etc. Taking into consideration everything already mentioned, the authors propose the 3-stage process of enriching the vocabulary of the junior school pupils suffering from the heavy speech disturbances, namely: propaedeutic (enriching the vocabulary with words-indications during the period of teaching grammar); analytic-synthetical (constructive) – including the adjective into exercises and speech situations; communicative (using the adjectives in one's own utterances).

**Key words:** junior schoolchildren suffering from heavy speech disturbances, speech activity, vocabulary, adjective, stages of correction work, propaedeutic, constructive, communicative, analytic-synthetical work.

**Постановка проблеми.** Робота над вивченням лексичного матеріалу в початкових класах загальноосвітніх шкіл для дітей із тяжкими порушеннями мовлення (ТПМ) має велике загальноосвітнє і практичне значення. Його вивчення розширює знання учнів про мову, ознайомлює з одиницею мови – словом, є головним джерелом збагачення словника учнів, розвиває увагу школярів до значення й уживання слів у власному мовленні, виховує потребу в доборі необхідного слова для точного висловлювання думки, розвиває чуття мови. На думку К. Ушинського, завдання кожного вчителя виправляти та поповнювати словниковий запас дитини відповідно до вимог її рідної мови. В. Сухомлинський вважає, що саме в початкових класах потрібно ввести дітей у сад, назва якому – рідне слово, домогтися, щоб кожна дитина пережила відчуття здивування, відкриваючи красу рідного слова.

Сьогодні в Україні спостерігається тенденція до зростання кількості дітей із ТПМ. Цей факт вимагає перегляду методів і форм навчання та виховання зазначеної категорії дітей (Е. Данілавичюте, С. Конопляста, З. Ленів, Н. Манько, І. Марченко, Н. Пахомова, О. Приходько, В. Тарасун, В. Тищенко, М. Шеремет та ін.).

**Аналіз актуальних досліджень.** Аналітичний огляд вітчизняної та зарубіжної спеціальної науково-теоретичної літератури засвідчив, що рівень розвитку мовлення дітей із ТПМ значно нижчий, ніж у їхніх однолітків без патології (О. Жильцова, Р. Левіна, М. Савченко, Є. Соботович, В. Тарасун, М. Шеремет та ін.), відмічаються порушення звуковимови (Ю. Пінчук, О. Правдіна, Ф. Рау, М. Савченко та ін.), найсуттєвіші недоліки виявляються в процесі засвоєння та використання на практичному рівні лексики та граматики рідної мови (Л. Єфименкова, Н. Жукова, С. Конопляста, Ю. Коломієць, В. Кондратенко, Р. Лалаєва, Р. Левіна, Н. Січкачук, Є. Соботович, Л. Трофименко та ін.), недостатньо повноцінно відбувається засвоєння навичок словозміни та словотворення (Л. Бартенева, О. Ревуцька, Є. Соботович, Н. Трауготт, Л. Трофименко, Т. Фотекова та ін.), зв'язного мовлення (В. Воробійова, І. Марченко, Т. Ткаченко, М. Шеремет та ін.). Учні початкових класів із ТПМ зазнають значних труднощів в процесі оволодіння програмовим матеріалом з рідної мови (Е. Данілавичюте, О. Ревуцька, В. Тарасун, В. Тищенко, Н. Чередніченко, М. Шевченко та ін.). Неповноцінна мовленнєва діяльність впливає на формування у дітей інтелектуальної, сенсомоторної, сенсорної та емоційно-вольової сфери (Л. Андрусишина,

Т. Барменкова, Ю. Гаркуша, Г. Гуровець, Л. Виготський, Р. Левіна, Є. Соботович, В. Тарасун, О. Усанова та ін.).

Засвоєння слова є довготривалим процесом, який відбувається за певними етапами. Як свідчать численні психологічні та психолінгвістичні дослідження (Л. Виготський, О. О. Леонтьєв, Є. Соботович, О. Шахнарович та ін.), процес засвоєння семантичного значення слова проходить складний шлях розвитку – від формування предметної співвіднесеності структури слова до засвоєння його змісту (семантики), і далі – узагальненого лексичного значення та словесного поняття. Так, Є. Соботович виділила такі рівні засвоєння слова: *перший* – розуміння значення слова; *другий* – активного вживання слова у мовленні, який передбачає: оволодіння предметною співвіднесеністю, засвоєння семантики слова, опанування узагальнюючим лексичним значенням слова, формування словесних понять.

**Мета статті** – розкрити особливості роботи над збагаченням словникового запасу молодших школярів із важкими порушеннями мовлення на уроках української мови.

**Виклад основного матеріалу.** Важливою умовою мовленнєвого розвитку молодших школярів із важкими порушеннями мовлення є робота, спрямована на збагачення їхнього словника, формування умінь граматично правильно і лексично виправдано застосовувати у власному мовленні слова різних лексико-граматичних розрядів для побудови зв'язних висловлювань певного типу (розповіді, описів, міркування).

Прикметник, як ніяка інша частина мови, сприяє розширенню і конкретизації словника, надає висловлюванням точності та виразності. Обмежена наявність прикметників у мовленні дітей із ТПМ зберігається навіть після ознайомлення з цією частиною мови та пояснюється невмінням використовувати їх багатозначність та синоніміку, несвідомим ставленням учнів до вибору найбільш вдалої ознаки для певного висловлювання.

Роботу над вивченням прикметника в молодших класах шкіл для дітей із ТПМ ми пропонуємо спрямовувати на усвідомлення учнями значеннєвих відтінків, переносних значень, емоційного забарвлення, зображувальної ролі цієї частини мови, що дасть змогу не тільки збагатити, а й уточнити та активізувати словник школярів. Однак, на нашу думку, необхідно враховувати те, що прикметник відображає складну взаємодію лексики та граматики. Враховуючи зазначене рівень усвідомленого оволодіння словами, що виражають ознаку предмета, знаходиться у прямій залежності від розуміння учнями зв'язків, що існують між його лексичними та граматичними аспектами.

Роботу над збагаченням словника молодших школярів із ТПМ прикметниками необхідно проводити у три етапи, а саме: *пропедевтичний* (збагачення словника словами-ознаками в період навчання грамоти); *аналітико-синтетичний* (конструктивний) – включення прикметника до вправ та мовленнєвих ситуацій; *комунікативний* (вживання прикметників у власних зв'язних висловлюваннях).

Уже в період навчання грамоти потрібно систематично спрямовувати роботу на збагачення словника учнів прикметниками, на вироблення вмінь правильно вживати їх у самостійному мовленні. Так, описуючи той чи інший об'єкт, діти визначають його ознаки за різними параметрами (розмір, колір, форма, запах, смак, матеріал тощо). Така робота сприяє розвитку в учнів спостережливості, формуванню вміння логічно мислити, доцільно використовувати лексеми. У зазначеному періоді необхідно створювати мовленнєві ситуації, які вимагають добору різноманітної лексики для опису предметів (явищ). Зокрема, для опису яблука, пропонуються такі прикметники: *червоне, жовте, зелене* (за кольором); *кругле, продовгувате* (за формою); *велике, мале, невеличке* (за розміром); *кисле, солодке, кисло-солодке* (за смаком); *запашне, ароматне* (за запахом); *лісове, садове* (за приналежністю) тощо. В процесі аналізу пропонованої лексики школярі вибирають лише ті прикметники, які характеризують саме те яблуко, яке демонструє педагог. Виконання подібних вправ сприяє збагаченню словника школярів прикметниками оскільки передбачає аналіз різноманітної лексики.

Ефективним засобом збагачення словника учнів у період навчання грамоти є загадки. Робота над загадками корисна як для розвитку мислення, так і для засвоєння нової лексики та

вироблення вмінь доцільно та влучно її використовувати. Для аналізу потрібно віддавати перевагу загадкам, в яких чітко виражені істотні зовнішні та внутрішні ознаки предмета (явища), оскільки наявність різноманітних ознак дозволяє створити усвідомлену картину того чи іншого предмета (явища) в уяві дітей.

Багатим матеріалом для збагачення словника учнів із ТПМ прикметниками є вірші, в яких присутній образний опис предмета (явища). Виразні рядки активізують діяльність учнів на уроці, сприяють їхньому естетичному розвитку та засвоєнню образної лексики.

Ефективними в період навчання грамоти також є вправи на впізнання предмета за поданими ознаками. Такі вправи дають змогу формувати в учнів уміння систематизувати подані ознаки і знаходити предмет, який підходить зазначеній загальній характеристиці (*великий просторий світлий чистий – ... (клас); червона легенька гумова – ... (кулька)* та ін.).

Збагаченню словника школярів, розвитку вмінь описувати предмети, влучно висловлюватися сприяють вправи, які передбачають добір ознак до предметів. Такі завдання є підготовчими до створення різноманітних описів:

- виберіть з поданих слів лише ті ознаки, за допомогою яких можна описати ялинку. Поясніть, чому саме ці слова ви обрали? (*зелена, кругла, пухнаста, смачна, струнка, новорічна, весела, лісова, зимова, квітуча*);

- доберіть до слів *берізка, сонце* ознаки, які б допомогли уявити ці предмети; порівняйте предмети за їх ознаками (*лимон кислий, а груша – ... (солодка); крейда біла, а вугілля – ... (чорне)* та ін.)

Продуктивним засобом виховання в учнів початкових класів із ТПМ любові до мови, почуття прекрасного, а загалом розвитку мовлення є зразки високохудожніх описів, у яких наявні образні ознаки. Так, уже в першому класі необхідно познайомити учнів з такими зразками мовлення, як приміром:

#### *Лілія*

*У теплій просторій воді, оточена блискучими зеленими листками, білою зіркою розпустилася лілія. Чисті білі пелюстки, ніжна золота серединка – все аж світилося вродою. Від тієї краси й саме плесо здавалося казковим, таємничим. А може, то сама водяна царівна обернулася квіткою?*

*(Г. Симанович)*

Вищезазначені вправи є пропедевтичними до формування у школярів із важкими порушеннями мовлення початкових граматичних уявлень про прикметник у подальшому навчанні.

Наступний етап збагачення словника молодших школярів із ТПМ переплітається з вивченням прикметника як частини мови. Він спрямований на усвідомлення учнями єдності значення та форми прикметників, формуванню вмінь лексично виправдано та граматично правильно використовувати слова цієї частини мови у мовленні. Особливу увагу необхідно надавати вправам, які допомагають учням усвідомити роль прикметників у побудові зв'язних висловлювань. Доцільно використовувати завдання, які викликають мотивацію необхідності залучення прикметникових форм. Презентуємо на прикладі декілька таких завдань.

1. Розгляньте м'яч. Який він за кольором (розміром, формою, матеріалом)? Назвіть ознаки інших м'ячів.

2. Прослухайте текст. Згадайте, кого описано у цьому тексті.

*Під кущем притаїлося звірятко. У нього ... вуха, ... хвіст. Тулуб вкритий ... шерстю. Воно має ... зуби.*

Прослухавши текст, учні дають різні варіанти відповідей (*білочка, зайчик, мишка* та ін.), оскільки з поданого тексту важко дізнатися, про кого йдеться. Педагог має запропонувати дібрати ознаки, які б характеризували зайчика. У ході колективної роботи з'являться такі прикметники: *маленьке, сіре, довгі, короткий, м'якою, гострі, міцні*. Подібна аналітико-синтетична робота допоможе зрозуміти школярам із ТПМ визначальну роль прикметників у побудові висловлювань різних типів.

Лінгвістичний статус прикметника створює сприятливі можливості для усвідомлення школярами функціональної ролі цієї частини мови. Для того, щоб процес розвитку

мовленнєвих умінь учнів був результативним, необхідно, щоб вони оволоділи знаннями не тільки про граматичні ознаки прикметника, але передусім про функціональні властивості цієї частини мови, її здатність відображати загальну тематику і мету тексту, підсилювати його інформативність, насичувати образними ознаками тощо.

Наведені вище вправи яскраво ілюструють одну з важливих функцій прикметника – описувати предмет. Адже саме завдяки їй можливо уявити предмет, його зовнішні та внутрішні ознаки.

У художніх творах виявляється образна функція прикметника. Для її усвідомлення учням варто пропонувати тексти, які багаті яскравими прикметниковими формами. Обов'язковою вимогою до таких текстів є їх художня цінність, естетична та образна насиченість.

Однією з важливих функцій прикметника є його здатність конкретизувати значення іменника, з яким він уживається. Для усвідомлення цієї функціональної властивості варто використовувати таку вправу.

Порівняйте значення окремого слова і словосполучення. Вкажіть, у якому випадку значення точніше? Чому?

*Молоко – парне молоко (кип'ячене молоко, кисле молоко), спорт – зимовий спорт (автомобільний спорт), телевізор – кольоровий телевізор, капелюх – солом'яний капелюх (фетровий капелюх) та ін.*

У ході аналізу школярі зрозуміють, що наявність прикметників у словосполученні дає можливість уявити, про який саме предмет йде мова.

Для мовленнєвого розвитку молодших школярів із ТПМ важливим є вміння добирати синоніми до прикметників, доцільно вживати їх у текстах різних стилів та тематики. Робота над синонімами допомагає досягти точності в розумінні відтінків значення слова, привчає учнів вдумуватися в зміст уживаних слів, семантично правильно будувати словосполучення (речення), вибирати найбільш потрібне слово й уникати повторень у мовленні, сприяє збагаченню лексичного запасу школярів зазначеної категорії. Продемонструємо на прикладі декілька таких вправ.

1. До поданих ознак доберіть синоніми: *міцний (сон, дружба, організм, людина).*

На початковому етапі доцільно додатково пропонувати слова для довідок та зразок, як наприклад: *сон (який?) міцний – сон (який?) глибокий.*

Слова для довідок: *здоровий, глибокий, вірний, дужий, сильний.*

У ході виконання вправи необхідно звернути увагу дітей на різноманітність синонімічних пар (залежно від змісту словосполучень): *міцна дружба – вірна дружба; міцний організм – здоровий організм; міцна людина – сильна (дужа) людина.*

У подальшій роботі виконання подібних вправ необхідно практикувати без залучення довідкових словника, що змушуватиме школярів самостійно добирати ознаки, синоніми до поданих слів. Це активізуватиме словник учнів із ТПМ, сприятиме розвитку уміння усвідомлено добирати ознаки.

2. Об'єднайте слова-синоніми у синонімічні рядки за допомогою цифр 1, 2, 3: *запашний, довгий, прекрасний чудовий, духмяний, вродливий, симпатичний, ароматний, затяжний, пахучий, вічний.*

**Висновки та перспективи подальших наукових досліджень.** Таким чином, систематичне використання на уроках української мови в спеціальних загальноосвітніх школах для дітей із тяжкими порушеннями мовлення лексичних вправ сприяють формуванню в учнів початкових класів із ТПМ умінь аналізувати слова, активізують та збагачують словниковий запас, розвивають мислення.

#### **Література:**

1. Леонтьев А. А. Психолінгвістический анализ семантики и грамматики: На материале онтогенеза речи / [отв. ред. А. А. Леонтьев]. – М. : Наука, 1990. – 165 с.

2. Соботович Е. Ф. Психолінгвістическая структура речевой деятельности и механизмы ее формирования / Е. Ф. Соботович. – К. : ИЗМН, 1997. – 44 с.